

C.Harrach Erzsébet:

A műemléki védettséggű épületek számának alakulása 1960 óta Zala megyében

Zala megye a legkorábban kialakult ősi magyar vármegyék egyike. Tájai gazdagságát az emberi alkotások sora gazdagítja, a középkorból román és gótikus templomokkal,¹ a reneszánsz és barokk kastélyokkal és képzőművészeti alkotásokkal,² számos jelentős klasszicista emlékekkel,³ s nem utolsósorban a népi emlékekkel.⁴ Ezek védelmének változásait vizsgáljuk az alábbiakban.

A műemlékek védelmét mindig azok kiválasztása, jegyzékelése előzte meg. Magyarországon a 19. században sarjadtak ki ezen törekvések, amelynek törvénybe foglalása 1881-ben történt meg először. Az akkori jegyzék igen kevés épületet tartalmazott a századvég korszak határ felfogása szerint.

A második világháború után kísérlet történt arra, hogy az ország megtizedelt épületállományából a jelentősebbek helyreállítására és védelmére sor kerüljön. Világossá vált, hogy az 1881. évi törvény alapján védett épületek számát szükségszerűen bővíteni kell.

E feladat első jelentős állomása a 13/1949. sz. tvr. volt, amely rendelkezett a műemléki épületekről és kimondta azt is, hogy nemcsak magát az építményt, de eredeti környezetét is védeni kell, továbbá lehetővé kell tenni a külső és belső megtekintést. A végrehajtáshoz új jegyzék kellett, egyrészt mert az 1881. évi törvény alapján készült lista épületei a trianoni béke után nagyrészt az országhatáron kívül kerültek, másrészt pedig a történeti épületek megítélése is megváltozott. A szervezeti háttér a törvény végrehajtásához nem volt kielégítő, a témáért felelős intézmények egymást váltották, vagy párhuzamosan dolgoztak. A feladatot logikusan az építésügy alá sorolták be. A kezdeményező tehát az ÉM. lett.

A jegyzékelési munka előkészítése a városképi és műemléki vizsgálatokkal indult el. Az ÉM Város és Falurendezési Osztálya, valamint a MMOK⁵ karöltve kidolgozta és közzétette a feladat részletes programját.⁶ A tvr. és a tájékoztató által meghatározott kategóriák szerinti feldolgozásra az elsők közt kerültek sorra Zalaegerszeg⁷ és Nagykanizsa⁸ városai. E köteteket az újonnan megalapított VÁTI⁹ Műemléki szakosztálya állította össze. A művek tartalma hét fejezetből állt. A rövid településfejlődési bevezetőt, egy épületjegyzék, a műemlék és műemlék jellegű épületek leírása, a városképi jelentő-

ségű épület- és útvonal-, valamint tájképi fontosságú részletek ismertetése követte.¹⁰ A „Függelékben” az addig érvényben lévő előírások, tájékoztatók voltak összegyűjtve.¹¹ Figyelemre méltó az „Útmutatás” c. fejezet. Ebben a tervezők tájékoztatnak és javaslatokat adnak a karbantartásra, helyreállításra, átalakításra, bármilyen munkánál alkalmazandó anyagokra, színezésre és a felületek kezelésére nézve is. Hasznos volt ez abban a korban, amikor a hivatalos műemlékvédelemnek nem volt olyan szervezete, amelynek működése során vezethette volna a szükséges munkákat. A kötetek záradékában pedig az előírások kötelező érvényét erősítették meg.¹²

Az OMF¹³ az 1959-ben történt megalakulása után felelősként egyik első feladatának tekintette a jegyzék kiadását. Így 1960-ban megjelent az első hivatalos jegyzék,¹⁴ amelynek alapjául a városképi vizsgálatok kötetei és a Genthon István tollából megjelenő „Magyarország művészeti emlékei” című kiadványok szolgáltak.

Az összehasonlításban nem csupán az épületek számának alakulását szeretném vizsgálni, hanem a védettségi kategóriák változását is. A két tényező ugyanis jellemző tanulságokat rejt. Az előkészítő munka során széles látószöggel dolgozták fel az egyes településeinket, azok egészét és a részleteket egyaránt figyelembe véve. Az M, Mj, Fk fogalmak mellett megtalálhatjuk a városképi és tájképi jelentőségű, ipari, tájképi fontosságú, védett zöldterület, természeti emlék, védett ásatási terület kategóriákat is. (lásd. 1., 2., 3. sz. táblázatok) Ebben az időben Keszthely még nem tartozik a megyéhez, de az összehasonlítás kedvéért e város adatait is bemutatjuk.

1. táblázat. Nagykanizsa védelemre javasolt épület állománya az 1951. évben

Műemlék	10
Műemlék jellegű	18
Városképi jelentőségű	39
Ipari műemlék	–
Összesen	57
Tájképi jelentőségű terület és védett természeti emlék	3+1
Védett ásatási terület	2
Védett zöld terület	9

2. táblázat. Zalaegerszeg védelemre javasolt épület állománya az 1951. évben

Műemlék	7
Műemlék jellegű	6
Városképi jelentőségű	34
Ipari műemlék	3
Összesen	50
Tájképi jelentőségű terület	6
Ezek közül:	
feltétlenül fenntartandó	9
lehetőleg fenntartandó épület	38

3. táblázat Keszthely védelemre javasolt épületállománya az 1951. évben

(a város ekkor még Veszprém megyéhez tartozott)

Műemlék	13
Műemlék jellegű	29
Városképi jelentőségű	20
Összesen	62
Tájképi jelentőségű terület	5

Az 1960-ban kiadott jegyzékben már csak négy kategóriát találunk: műemlék (M), műemlék jellegű (Mj), városképi fontosságú (Vk), faluképi fontosságú (Fk). Az utóbbi alapjául szolgáló vizsgálatok azonban a kiadást megelőzően nem fejeződtek még be, így ezek száma a hatvanas jegyzékben hiányos volt. A második jegyzékbe szinte egységesen a városképi fontosságú kategóriába kerültek ezek az épületek, a Fk megszűnt.

4. táblázat. Zala megye műemléki állománya 1960. évi jegyzék szerint

	M	Mj	Vk	Össz.
Zalaegerszeg	4	14	12	30
Nagykanizsa	9	20	24	53
Keszthely	–	–	–	–
Megye	24	208	41+5	278
összesen	37	242	77+5	361

A szervezett szakhatósági munka gyakorlatában kiderültek a jegyzék egyenetlenségei. Az un. népi épületek nagy száma egy rohamos pusztítás áldozatául esett a korszerűsítési igények kielégítése, valamint a gazdasági élet átalakulás nyomán. A károk nagyságát az ország nyugati megyéiben a határövezeti politika növelte, hiszen még a hatósági munka végzése is nehezen volt biztosítható.

Az egyes kategóriák számának alakulása erős hullámzást mutat. Míg a műemlékek (M) száma elég egyenetlen, addig az másik két kategória váltakozó.

Az adatok mélyebb vizsgálatából pl. Zalaegerszegen kitűnik, hogy míg az 1960-as jegyzék megkísérelte beépíteni az összes kapott adatokat, addig az 1967-es már szigorúbban válogatott. Az utóbbi Zalaegerszeg és Nagykanizsa esetében a csatolt községek emlékeit is fel-

sorolta. Ezekben a városokban a városképi kategóriájú épületek nagy része, amelyek homlokzatképzése zömmel a 19. század végi vagy a 20. század eleji stílusirányzatokat őrizték meg számunkra (korai és virágzó eklektikus és romantikus homlokzatok) törlésre kerültek. A csatolt községek haranglábai, néhány népi ház és pince hasonló sorsra jutott. (5. táblázat). Nagykanizsán például 53 helyett mindössze 26 épület maradt a jegyzékben (6. táblázat.)

5. táblázat. Zalaegerszeg műemléki állománya az 1960. és az 1967. évi jegyzékekben

	Műemlék	Műemlék jellegű	Városképi	Összesen
1960	4	14	12	30
1967	4	11	7	22

6. táblázat. Nagykanizsa műemléki állománya az 1960. és az 1967. évi jegyzékekben

	Műemlék	Műemlék jellegű	Városképi	Összesen
1960	9	20	24	53
1967	8	6	12	26

7. táblázat. Keszthely műemléki állománya az 1960. és az 1967. évi jegyzékekben

	Műemlék	Műemlék jellegű	Városképi	Összesen
1960	–	20	24	–
1967	8	6	12	–

A másik jellemző a visszaminősítés volt. Az M épületek száma nem változott, míg az Mj erősen csökkent, illetve Vk kategóriába került. A népi épületek felvétele megyei szinten ellensúlyozta az egyházi épületek törlését. Az igazsághoz tartozik, hogy nem a politikai nyomás miatt alakult így az értékelés, hanem azért, mert hitünk és tapasztalatunk szerint a templomokat a tulajdonosok megvédték, a parasztházakat éppen a tulajdonosok akarták, vagy bontották le.

A szakma más vonatkozásban sem volt teljesen azonos nézetben a jegyzék revíziója során. A vitát sokszor az váltotta ki, hogy az épületek értékszintje az azonos kategóriákban is erősen változó volt. Ennek gyökere az volt, hogy ami tucatárúnak számított a Dunántúlon, az a sokkal szegényebb Alföldön joggal érdemelte ki a védelmet. Ezek a különbségek nemcsak nálunk okoztak fejtörést, hanem a sokkal gazdagabb államokban is.

A másik alapvető szempont az volt, hogy csak annyit objektumot tartunk védelem alatt, amely épületeknek védelmét minden szinten (szellemi, anyagi, politikai, stb.) biztosítani is tudjuk.

Az 1951–52, az 1960, valamint az 1967, és a további évek adatsorainak összevetéséből mindezen szempontokat a számok tükrözik. Az országos és megyei szinten a

hetvenes évek közepéig a csökkenés a jellemző.

8. táblázat. Az egyes kategóriákban történt változások 1960 és 1994 között Zala megyében

	Műemlék	Műemlék jellegű	Városképi	Össz.
1960-ban	37	242	77+5	361
1967-ben	38	168	98	304
1975-ben	37	166	38	241
1983-ban	37	172	31	240
1984-ben	37	173	32	242
1985-ben	57	234	54	345
1986-ban	57	234	54	345
1987-ben	57	236	54	347
1988-ban	57	231	50	338
1989-ben	57	233	52	342
1990-ben	57	236	52	345
1991-ben	57	236	52	345
1992-ben	59	234	52	345
1993-ban	59	234	52	345
1994-ben	60	236	52	348

Zala megyében a változások nem mutatnak nagyobb hullámzást, csupán Keszthely városának Zala megyéhez történt csatolása, e mellett azonban a számokban nem jelentkező átminősítésekre itt is volt példa. Az idő múlása ugyanis meghozta a századforduló és a század eleji építészet tiszteletét is, s ezzel együtt a védett épületek közé bekerültek ezek is.

Egy-egy épület feladása sokszor évekig is elhúzódott. Keszthelyen például a hetvenes években Vk Kossuth Lajos utca 45. szám alatti iskolaépület megtartásához nem ragaszkodott az OMF, a kategória besorolás alapján nem is tehetette, de törvény adta lehetőségeit megragadva menteni szeretete volna azt, ezért tanulmánytervvel kellett bizonyítani a felújítás gazdaságtalanságát. 1983-ban a jegyzékből való törléssel pecsételődött meg az épület sorsa. Ezzel szemben ugyan ebben az évben ugyancsak Keszthelyen Mj védelem alá kerültek a Georgikon utcában az egykori istálló, pálmaház, az üvegházak és a magtár épületek.

A másik alapvető változás a területi védelem fontosságának kialakulása, megerősödése volt. Ebben a megyében Keszthely esetében például sok kellemetlenséget megelőzött volna, ha a területi védelem már korábban polgárjogot szerzett volna. Kastélyaink számos parkja nem került volna felparcellázásra, s nem is sorolom mennyi hiba elkerülhető lett volna.

1967 jegyzék elkészültéig sem védett városmag, sem külön kimondott műemléki környezet nincs a megyében. Ekkor még csak a 49. évi törvényben rögzített védelem élt, amely szerint azon telekkel határos telkeken ahol műemlék állt, is műemléki védelem érvénysült. Az 1976

jegyzékben találunk egyetlen műemléki környezeti védelmet az egervári várkastély esetében és természetvédelmi védelmet Zalaszentgrót kastélypark esetében. 1983 és 1987 között négy műemléki környezeti védelem élt, 1988 és 1991 között öt műemléki környezet és egy műemléki jelentőségű terület, 1992 óta eggyel nőtt a műemléki környezetek száma.¹⁵

A magántulajdon előre törése, elismerése valamint megerősödése további veszedelem forrása lett. Az építészeti együttesek különböző épületei külön-külön nem voltak védve, s így a más-más használók, sőt tulajdonosi joggal felruházottak könnyen kicsúsztak a műemléki előírások betartása alól. Míg a hetvenes években az együttesek egyes épületeinek külön-külön történő védelmére került sor, addig a kilencvenes években tudatosan az eredeti koncepcióhoz tér vissza a műemlékjegyzék azzal a kiegészítéssel, hogy felsorolásra kerülnek a védett elemek, valamint a területi védelemmel lesz teljessé a szakfelügyelet. A folyamatban lévő revízió ezt célul tűzte ki nem utolsó sorban azért, mert a helyszínrajzi szerkezet védelmét is fontosnak ítéli meg a tudomány.

A gyakorlati élet, az önkormányzati rendszer, a legkülönbözőbb tulajdonjogi viszonyok és az élet minőségi romlása további védelmi struktúrát kényszerített ki és ez az ún. helyi védelem. Az egyedi helyi értékek nem voltak besorolhatók az országos jegyzékbe sehol az országban. Ezért már több mint egy évtizede a műemléki hatóság ösztönözte e lehetőség kihasználását. Még a rendszerváltás előtt volt néhány városi tanács, ahol városi szabályrendelettel életre is kelt ez a speciális védelem. A szabályozás pozitív oldala mellett azonban az emberi következtelenségekre is lehetőség nyílt. A helyi védelem kimondása és feloldása egyazon intézmény joga. Az emberi erőviszonyok döntötték, és döntik el sokszor egy-egy védett objektum sorsát.

Itt Nagykanizsán, ahol a helyi védelem kimondásán túl, annak a társadalommal történő elismerésére is nagy gondot fordítanak aligha kell bizonyítanom a kezdeményezés gyakorlattá tételének a helyességét.¹⁶ Köszönet és dicséret illeti az összes érdekeltet, legyen az tisztségviselő, szakember, vagy a közösség bármely tagja.

A műemléki jegyzéket még nagyon sok tényező alakítja. A helyi védelemről szólva már megemlítettem a társadalmi szerveződések fontosságát és erejét.¹⁷ Ez a téma külön kifejtést érdemelne, hiszen itt a megyében, de különösen Nagykanizsa városában jelentősen befolyásolták mind a hivatalos jegyzék alakulását, mind a helyi védelem megvalósítását.

Befejezésként a helyi védelem alatt álló építészeti értékek c. kötet bármely részéből idézhetnék, helyette kívánom, hogy a megye ebben a szellemben védje és őrizze örökségét minden időben.

Jegyzetek:

- ¹ P1. Román emlékek: Kallósd Kerek templom, Bucsuszentlászló Ferences templom román kápolnája, Túrje Premontrei prépostsági templom, Zalaszentmihályfa, Egervár, Csesztreg, Zalaszentmihály templomai, Kehida kápolnája. Román gótikus részletekkel: Nagypapornak Bencés apátsági templom, Zalamindszent, Zalaháshágy, Dobronhegy, Salomvár, Zalaszentgyörgy templomai, valamint a polgárvárosi torony Zalaszentgróton.
- ² Reneszánsz: Egervár várkastély. Reneszánsz és kora barokk: Muraszemenye r.k. templom külső festése. Barokk: a templomok nagy része, a kastélyok közül kiemelendők a Szécsiszigeten, Zalaszentgróton, Tótszentmártonban, Reszneken, Bókaházán, Botfán állóak. Jelentős falfestmények a barokk periódusból: Zalaegerszegen és Tornyiszentmiklóson Cymbal, Nován Dorfmaister, Szécsiszigeten, Nagykanizsán, Bucsuszentlászlón és az Inkey sirboltban Böckl festmények.
- ³ Klasszicista: Letenye, Söjtör kastélyai és néhány templom.
- ⁴ Lakóház: Galambok, Gelse, Kávás, Miháld, Nagypapornak, Nagykutas, stb.; Pince: Gősfá, Lovászi, stb.; Harangláb: Bárszentmihályfa, Felsőszenterzsébet, Lentszombathely, stb.; Pásztorház Csesztregen; Boronapajta Gáborjánházán, stb. pincék és préházak.
- ⁵ Múzeumok és Műemlékek Országos Központja
- ⁶ ÉM. VII/ Város- és felurendezési osztály tájékoztatót adott ki a műemlékek, műemlék jellegű építmények, jellegzetes utcaképek és terek, valamint táji adottságok vizsgálatához. Bp. 1950. augusztus 22.
- ⁷ Zalaegerszeg városképi és műemléki vizsgálata. 1951. VÁTI. – Kézirat gyanánt
- ⁸ Nagykanizsa városképi és műemléki vizsgálata. 1952. VÁTI – Kézirat gyanánt – Összeállították: Vákár Tibor tervező, Tóth János várostörténet író, adatgyűjtő, épületleíró, Dr. Rados Jenő műteremvezető, Papp Imre főmérnök, Gyárfás Iván igazgató. 30 gépelt oldal, 10 szövegközi archív anyagokról készült fénykép és 72 nagyméretű fénykép. Tsz.: 34-09-C-140-1
- ⁹ Városrendezési Tervező Vállalat, majd később Intézet
- ¹⁰ I. A város kialakulásának rövid ismertetése.
II/a Műemlékek és műemlék jellegű, városképi és tájképi fontosságú építmények jegyzéke.
- II/b Műemlékek és műemlék jellegű építmények leírása. Útmutatás karbantartásra, helyreállításra, átalakításra, alkalmazandó anyagokra, színezésre, felületi kezelésre.
- III. Városképi javaslatok.
- IV. Tájképi és természeti adottságok.
- V. Függelék.
- VI. Fényképek.
- VII. Térképek.
- ¹¹ P1. „...műemléknek tekintendő minden annak nyilvánított és a MMOK-nál nyilvántartásba vett építmény, ilyennek tekinthető minden 1870 előtt létesített jelentősebb épület (középület, kastély, kúria, nagyobb vendéglő, stb.) és kisebb méretű építmény is, ha az kiemelkedő művészi kiképzést vagy különleges helyi jellegzetességet mutat.” = Műemlékeink védelme. c. 20. sz. körrendelet, 19.321N/169811950. VII. fő.o. Előadó: Kisléghy Nagy István; aláíró: Szijártó Lajos államtitkár.
- ¹² „A műemléki hatóság a műemlékállomány osztályozását és a műemléki fenntartás szempontjából való új rendszerű minősítését kezdte meg. Mindaddig, amíg az új rendszerű minősítést tartalmazó jegyzék életbe lép, az ebben a vizsgálatban foglalt minősítések, amelyeket a műemléki főhatóság is felülvizsgált kötelező érvényűek.”
- ¹³ Országos Műemléki Felügyelőség, ma Országos Műemlékvédelmi Hivatal (OMvH)
- ¹⁴ Műemlékjegyzék. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1960. OMF és FMF. 551 oldal. Jövőhagyta az építésügyi miniszter 22509/58. sz. a. és a művelődésügyi miniszter 120344/58. sz. a. Zala megye 501–519. old.
- ¹⁵ MK: Egervár, a várkastély, Egregy, r.k. templom, Rezi, várom, Zalaegerszeg, r.k. templom és a volt vármegyeháza közös műemléki környezete, Zalasántó, r.k. templom.
Mjt: Keszthely, városközpont.
- ¹⁶ A helyi védelem alatt álló építészeti értékek. Városépítészeti füzetek 1. Kiadja Nagykanizsa Megyei Jogú Város, 1996. 92. p.
- ¹⁷ Példaként említem: Zala megyei Műemléki és Természetvédelmi Bizottság, Múzeumi és műemléki Albizottság 1974. évtől, Nagykanizsai Honismereti Bizottság, stb.